

İstanbul Esnafının Ölçek Ekonomisine Geçiş Çabaları: “Demirciler Şirketi” Örneği

Mehmet Yıldırım

İstanbul Üniversitesi

Sanayiye Canlandırma Çabaları

1860 yılında inhisar ve gedik sisteminin lağvı ile ticarete serbestiyet yönünde atılan adımların, daha da genişletildiğini görmekteyiz. Bu durum, başta İngiltere olmak üzere birçok ülke ile yapılan ticaret antlaşmalarının Türk sanayisi üzerinde yarattığı olumsuz etki ile birleşince, yerli imalat adeta çöküş içine girmişti. Bu darboğazı aşmak için, Sultan Abdülaziz zamanında bir dizi girişimde bulunulmuştur. İthal mallar karşısında yerli üretimi canlandırmak için kabaca şu dört önlem alınmıştır;

- O güne kadar %3 olan gümrük resmini arttırmak
- Sergiler düzenlemek ve sanayi erbabını teşvik etmek
- Başta İstanbul olmak üzere değişik vilayetlerde Sanayi Mektepleri açmak
- Şirketler tesis ederek esnafı tek çatı altında toplamak

İslah-ı Sanayi Komisyonu ve Görevleri

1868 yılında, İslah-ı Sanayi Komisyonu yeniden ihdas edilirken, esasen ondan bir kaç sene evvel bu komisyonun kurulduğu ve

altı yedi aylık bir faaliyet döneminden sonra dağıldığı da raporlardan görülmektedir. İlk olarak ne zaman bu komisyonun kurulduğunu tespit edemedik fakat bu konuda Osman Nuri Ergin, 1865-66 yıllarında kurulmuş olabileceğini belirtmektedir¹. İlk faaliyet devresinde komisyonun girişimiyle; Simkeşhane, altın varakçı, debbağ, demirci ve dökümcü, kumaşçı, kemhacı(ipek kumaş) ve kumaşçı, sandalcı, yastıkçı, zilci gibi esnaf kesimi, her biri kendi sektörlerinde olmak üzere tek çatı altında toplanmaya ikna edilmişler ve şirketleştirilmişlerdir.

Komisyon İstanbul esnafının kalkınmasını sağladıktan sonra uyguladığı tedbirleri, diğer bölgelere de uygulamayı planlamaktaydı. Komisyonun esas amacı, önceki yıllarda kurulmuş olan şirketlerin faaliyetlerini denetlemek, faaliyete teşvik etmek, varsa sorunlarına çözüm üretmek ve şirkete girmeyen diğer esnafın da şirketlere ortak olmasını sağlamaktı.

Yeniden oluşturulan komisyonun başına Rıza Efendi getirilir ve komisyon Kasım 1868 yılında yeniden göreve başlar. Komisyon; beşi devlet memuru, dördü tüccar ve sanayici olmak üzere dokuz daimi üyeden oluşmaktaydı.

Komisyonun on bir maddelik talimnamesinin üçüncü maddesindeki şu ifade, son derece önemli bir ifadedir; “*Esnafın evvelki gibi münferiden ve müteferrikan icra-yı sanat etmelerinde esas ve faide olmayıp...*”

Islah-ı Sanayi komisyonu, evvela demirciler sektöründeki itibar sahibi olan esnafı çağırıp kendileriyle görüşmüş ve onları tek çatı altında toplanmaya ikna ederek Demirciler Şirketi’ni kurmalarına vesile olmuştur.

Demirciler Şirketinin Kuruluş ve Faaliyet Alanı

Bu dönemde, İstanbul’daki demirci esnafı, çok perakende şekilde ve küçük zanaatkârlar şeklinde, kendilerine mahsus demir-çelik atölyelerinde faaliyet göstermekteydi. Yoğunluk Galata-Karaköy civarında olsa da, demircilik sanatıyla uğraşan esnaf hemen her semtte, bir sokak içinde kümelenmişti.

.....

¹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, (İstanbul 1995), Cilt 2.

Örneğin; Feriköy'deki Baruthane yakınında Demirciler Sokağı'na, Dolapdere'de Demirhane Sokağı ve yanında Nalbant Sokağı'na, Beşiktaş'ta Demirciler Sokağı'na, Tophane'de bir birini kesen iki tane Demirciler Sokağı'na, Üsküdar'da Demirciler Caddesi'ne, Sultanahmet'te Küçük Ayasofya Camii arkasında Demirciler Sokağı'na, Süleymaniye'de "Dökmeci-yi Evvel" ve "Dökmeci-yi Sani Medresesi" ve Yalıköşkü'nde Demirkapı Caddesi'ne rastlamaktayız. Haliç kıyısında, Balat'ta ve Hasköy dökümhanesi dolayında ise çok sayıda demirci marangozhaneleri ve atölyesi mevcuttu. Bunların çoğu nal, mih, küçük tarım ve ev aletleri gibi aletler üretmekteydi. Büyük çaplı üretim yapacak teknolojiye sahip değillerdi.

Demirci Esnafınca Kurulan Demirci Şirketi

İslah-ı Sanayi Komisyonu tarafından 1868 yılında, demirci esnafından muteber kişiler ikna edilerek, 25 bin altın sermayeli bir şirket kurdurulmuştur. Şirketin Mart 1868 yılında kurulduğunu görmekteyiz. Komisyon, demirci esnafından itibar sahibi olanları davet etmiş ve bir şirket kurmaları için ikna etmiştir. Şirketin sermayesi toplamda yirmi beş bin Osmanlı altınından oluşmaktaydı. Şirketin hisse payları beş bin adet olup her hissesi beş Osmanlı altınından ihraç edilmiştir. Şirkete dâhil olan ustalar en az iki hisse almak zorundaydı. Kalfalar da hisse alabilirlerdi. Esnaftan olmayanlar da Osmanlı uyruğundan olmak şartıyla hisse alabilecekti. Demircilik sanatında usta olanlar liyakate göre ücretlerini alacak ve dükkân ve mağazasını şirkete kiralayanlara da ayrıca kira bedelleri verilecekti. Şirket ihdas edildiğinde, esnaf için artık kethüdaya gerek kalmadığından kethüdalıklar lağvedilecek ve hepsi için sadece bir kethüda ve bir ustabaşı seçilecekti. Şirket işlerinin görülmesi için sekiz kişilik bir cemiyet, yani bir yönetim kurulu oluşturulacaktı ve kethüda bu kurulun başı olacaktı.

Şirketin üreteceği mallar, yeni usul ile ve düşük maliyetle imal edilecek ve gayet dayanıklı, güzel ve ucuz olacaktı. Nizamnamede bu üç maddenin, ıslahatın esası olduğu açıkça belirtilmiştir. Yani; yeni teknik ile üretim, dayanıklılık ve ucuzluk... Bu şartlara bağlı olarak şirkete on iki seneliğine imtiyaz verilmiş ve şirketin ihraç edeceği mamulden ise altı sene boyunca damga ve harç alınmayacaktı. Gene nizamnamede, her türlü hammaddenin önceden ithal edilip bir

ambara konulması ve giren-çıkan ve imal edilen her şeyin günlük yevmiye defterine kaydedilmesi şartı konulmuştu. Ayrıca şirket adına imal edilen her çeşit eşya üzerine “demirci şirketi” damgası vurulacaktı. Üretim maliyetleri hesaplandıktan sonra üzerine %12 kar payı konularak satılacaktı. Şirket idaresi Büyük Yeni Han’da olacaktı ancak Bilad-ı Selase’de de birer mağaza açılacak, mağazaların önüne “demirci şirketi” levhası asılacak ve şirket mamulâtı haricinde bir şey satmayacaktı. Peşin para ile toptan satışlarda, kar payından ¼ indirim yapılacaktı.

Şirket kabzımallığına seçilen itibarlı tüccardan Ankaralı Danil oğlu Hoca Agop, şirket hisselerinden bin hisseyi, beş bin altın karşılığında hemen satın alarak, şirketin ilerideki vaziyeti hakkında fevkalade olumlu bir beklenti yaratmıştı. Hatta Agop Efendi, sekizer ve onar yaşlarındaki çırakları bile hissedar yapmak için, onların günlük ücretlerinden birer kuruş kesinti yapmaktaydı².

Şirkete on iki yıllığına imtiyaz verilmiştir. Ayrıca ileride, uğrılan vergi kayıplarını fazlasıyla telafi edeceği düşüncesiyle altı yıllık da gümrük ve damga resminden muafiyet tanınmıştır. Şirket ileride büyüdüğü takdirde, yeterli derecede bir fabrika inşası için sahilde hazine arazisinden usulüne uygun olarak on bin arşın kadar bir yer tahsis olunacaktı.

Nizamnameye göre şirketin imal edeceği mallar

1. Askeri ve Kamu daireleri için imal edeceği eşya

Her nevi zırhlı elbise, fişenklik, yağdan, çanta tokası, matara, sancak takımı, tüfenk burgusu ve halkası, ittihak aleti, her nevi zincir, pranga, kelepçe, şitak kilidi

2. Büyük ve Küçük Gemi ve Kayıklar için

Avrupa usulü sefine çapası, çapa zinciri, mavna ve kayık aleti,
Fabrikalar İçin Eşya

Pamuk makinesi, Çuka ve kumaş destgahı, mekik ve buna mümasil eşya

3. Makineye müteallik eşya

.....

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), İ..MMS. 36-1489

Vapur değirmeni aleti, adi değirmen aleti, el değirmeni aleti, kapıcı ve saatçi ve şişhane makineleri

4. Ebniyeye ait eşya çeşidi

Avrupa usulü sac kiremit, her türlü kilit, raht(menteşe takımı), zira', pencere, kanat, parmaklık, balkon(cumba), demir pancurlu kanat, pancur kapamak için uzun alet, makineli tente, her nevi demir alet, mutfak ocağı, her türlü demir cıvata, karfiçe, çivi, menteşe, makineli kapı tulumbası, su sarnıcı

5. Hane ve mağaza için eşya

Sandalye, koltuk, dökme masa, şamdan, kandil avizesi, her çeşit yataklık, gaz feneri, tepsi, kalaylı kepçe, kaşık-çatal-bıçak, kasa, sandık, dolap, soba, eczacı sandığı, çark sandığı, sandık takım ve kilitleri,

7. Bahçeler için, sakız dolabı, su kovası, kuyu kovası, demir sakı, demir köprü,

8. Ölçü üzerine

Terazi, kantar zinciri, arşın, endaze, metre perde, arazi hududu için demir zincir,

9. Fayton v.s. için

Fayton araba, paraçol, Hamal arabası, posta arabası, süprüme arabası,

10. Saraçlar için

Koşum takımı ve teferruatı, kaltak demiri, süvari takımı, köstek, pay-i bend, kantarma, üzengi, her çeşit toka

11. Nalbandlara,

Her çeşit nalbant aleti, Avrupa usulü nal-mıh, baytar takımı neşteri

12. Taş imalatına mahsus

Taşçı burgusu, her çeşit alet, hamamcı ve duvarcı edevatı, kazma ve demir kürek

13. Ayrıca; harik tulumbası, el tulumbası, el ve vapur değirmen aleti, dülger aleti, çiftçi aleti, saban demiri, dökme köprü, her nevi

bakır-demir-kurşun boru, teneke ve çinko, kayık bağı, kurşun burması, tüfenk memesi anahtarı.

Şirketin, başlangıçta verilen, gerek ham madde gerekse mamul malın gümrük resminden muaf tutulması imtiyazını suiistimal ettiği ve özellikle haddinden fazla hammadde ithal ettiği görülmüştür. Bu nedenle bundan böyle, şirketin sadece imal ettiği eşyanın resm-i gümrükten muaf tutulması talep edilmiştir.

5 Ekim 1868 tarihinde Islah-ı Sanayi Komisyonu, kurulacak şirketlerin durumu hakkında rapor hazırlarken, Demirci Şirketi ile ilgili de önemli tespitler yapmıştır. Rapordaki önemli noktaları şu şekilde sıralayabiliriz;

1. Demir çelik sanatı her şeyden daha ziyade revaçta olup, bu sektördeki esnafın bilgi ve arzusu oldukça yüksektir.

2. Şirket kabzımalı olan Danil oğlu Agop, Şirketin geleceğinden ümitli olduğundan hisselerin beşte birisini peşin almıştır.

3. Şirket kurucuları içinde Avrupa'ya gitmiş ve orada Topخانه fabrikalarından eğitim görmüş adamlar bulunmaktadır. Bu kişiler, işler yoluna konulduğunda on bin zira' arsa üzerinde mükemmel bir fabrika inşa ile iğneli tüfenk, zırhlı elbise, telgraf teli, şimendifer hattı ve arabası, vapur sefinesi ve makinesi gibi şeyleri yapmaya pek hevesliler³.

Komisyon görüşünden de anlaşılmaktadır ki Demirci Şirketi hem işe vakıf kişilerin ortaklığında kurulmuş ve hem de ülkenin sanayisi ve kalkınması için, demiryolu ray ve lokomotif gibi çok önemli olan araç ve gereci de yapmayı gündemine almıştır.

Türk İktisat Tarihi Açısından Önemi

1290 yılına gelindiğinde, bu şirketlerin “şahsi menfaat, çıkarıcılık ve tecrübesizlik” nedeniyle kapandıklarını ve bunun üzerine Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun da lağvedildiğini görmekteyiz. Bu süre sonunda dışa bağımlılığın da daha çok derinleştiği, neredeyse tüm alet ve edevatın ithal edildiği görülmektedir. Örneğin 1303 tarihinde Çiftlikat-ı Hümayunda kullanılan saban ve pullukların Avrupa ithali

.....

3 BOA, İ..MMS. 36-1489

oldukları görülmektedir⁴. Başarısızlıkla sonuçlanan bu önemli girişimden nasıl bir sonuç çıkarılabilir diye düşündüğümüzde, sırasıyla şunları söyleyebiliriz;

1. Bu girişim, yerli üretici faktörlerin kendi irade ve kararıyla olmamış, diğer tüm alanlardaki yenilik ve değişimlerde olduğu gibi yukarıdan dikte edilmiştir. Bu da işin öneminin esnafta yeterince algılanmadığını göstermektedir.

2. Esnafın hepsi piyasa ve rekabet koşullarını yeteri derecede kavrayamadığı için, fayda maliyet analizi yapamamış ve günlük ve kişisel çıkarlar ile hareket etmiştir. Bu da uzun vadede şirketin varlığını devam ettirmesini engellemiştir.

3. İslah-ı Sanayi Komisyonu bu girişimle, Türk iktisadi hayatında ilk defa ölçek ekonomisine geçişi denemiştir.

Ölçek Ekonomisi Nedir?

Neo-Klasik iktisat teorisi, üretim teorisinde, uzun dönem firma analizi yaparken, firmaların ölçek büyütme sonucu maliyetlerini düşüreceğini varsayar. Uzun dönemden kasıt, firmanın teknoloji ve sermaye yapısını değiştirebildiği dönemdir. Bu türden yapısal değişime “ölçek ekonomisi” adı verilmektedir.

Ölçek ekonomisi, yararları bakımından ikiye ayrılırlar; ihtiyari ve reel ölçek ekonomileri. İhtiyari ölçek ekonomisi; girdi fiyatları piyasada değişmediği halde firmaya pazarlık gücü sağladığından, daha düşük fiyatla satın almalarına yol açar. Yani ölçeğini büyütmüş olan şirketin, daha fazla miktarda kullanacağı girdileri, pazarlık sonucu daha ucuza alması olanağı doğar. Reel ölçek ekonomileri ise, üretimde kullanılan girdilerde fiziksel bir azalmayı gösterir. Örneğin yan yana aynı işi yapan beş tane atölye birleşip tek şirket halinde faaliyet gösterdiğinde, beş ayrı muhasebeci, sekreter ve kiralık mekân yerine; birer muhasebeci, sekreter ve kiralık mekân kullanacaktır. Bu süreç işletme maliyetlerinin düşürülmesi açısından çok büyük avantajlar sağlamaktadır. Kabaca reel ölçek ekonomileri; üretimde, satış ve pazarlamada, yönetimde, taşımacılık ve depolamada, daha az girdi ve işgücü kullanılmasına imkân sağlamaktadır⁵.

.....

4 BOA, HH.THR. 119-29

5 A.Koutsoyiannis, *Modern Mikro İktisat*, çev. Muzaffer Sarımeşeli (Ankara 1997).

Bu yöntemi uygulamak her şeyden önce piyasa ve rekabet ekonomisi mantığıyla hareket etmeyi ve maliyet analizi yapmayı gerektirir. Tanzimat sonrası Osmanlı iktisadi yaşamında böyle bir anlayışın olduğunu gösterecek her hangi bir emareye sahip değiliz. Bu konuda teorik düzlemde olmasa da fiili anlamda ilk girişimi, Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun çalışmalarında görmekteyiz.

Komisyonun ifadeleri açıkça göstermektedir ki komisyon, yerli sanayinin canlanmasının yegâne yolunun, esnafın birleşerek güçlü sermayeli şirketler kurmalarından geçtiğinin farkına varmıştır. Osmanlı üretici birlikleri yüzyıllardır süregelen bir sistemi terk ederken, diğer yandan komisyon şunun farkındadır ki, gedik ve inhisar usulünün terkiyle, rekabet şartları altında esnafın yaşaması mümkün değildir. Bu nedenle esnafı birleştirip rekabet edilebilir bir hale getirmeyi planlamaktadır.

Demircilik sektörü açısından bakıldığında, esnafın birleşmesinin getireceği yararlar pratikte pek fazlaydı. Öncelikle, onlarca esnaf ve zanaatkârın olduğu bir piyasada, hammadde alımında pazarlık gücü son derece zayıf olur. Esnaf demiri büyük ölçüde yabancı tüccardan satın almaktaydı. Tek tek küçük üreticilerin hammadde alımında etkin olabilmesi imkânsızdı. Ama bir bölgedeki esnafın birleşerek tek elden hammadde alımı, onlara farklı satıcılar arasında tercih yapma ve pazarlık yapma avantajı sağlayacaktı. Daha birçok avantajı olan işletme ölçeğindeki değişimin sağlayacağı avantajları şu maddeler altında sıralamamız mümkündür;

- 1- Hammadde alımında tek elden hareket edilecek ve arz edici tüccarlarla pazarlık edilerek aralarından uygun seçim yapılabilir, bilinecekti,
- 2- Şirket bir yönetim tarafından idare edilip denetleneceği için faaliyetleri sorgulanabilecek ve daima kâr ve büyüme perspektifiyle hareket edecekti,
- 3- Kamu dairelerinin ihtiyacı olan her nevi mamul eşyanın siparişi bir yerden sağlanacak ve piyasa araştırması ile zaman kaybedilmeyecekti,
- 4- Çok sayıda ve dağınık vaziyetteki atölyelerin uzman istihdam etmeleri pek mümkün olmadığı halde (ki ederlerse bu pahalıya mal olacaktı), şirket uzman mühendis v.s istihdam edebilecekti,

- 5- Nakliye ve kira gibi giderler azalmış olacaktı,
- 6- Kurulacak şirketlerin sermayesi paylara bölünüp halka açık olarak satılacağı için, sermaye halka yayılacaktı,
- 7- Devletin sağlayacağı gümrük resminden muafiyet gibi olanaklardan azami istifade edilecekti.
- 8- Bu çerçevede kurulan şirketler şunlardır;

Simkeşhane ve Kılabdancı Esnafı Şirketi

- 1- Sarrac Esnafı Şirketi
- 2- Kumaşçı Esnafı Şirketi
- 3- Düğmeci Esnafı Şirketi
- 4- Demirci Esnafı Şirketi
- 5- Tabakçı Esnafı Şirketi
- 6- Debbâğ Esnafı Şirketi

Sonuç

İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun bu uygulamasında Avrupa'daki şirketleşmeyi esas aldığını söyleyebiliriz. Çünkü 1843 yılında İngiltere'de 28 dokumacı birleşerek bir şirket kurmuş, bunu Almanya'da 30 bin küçük işyerinin, 200 şirket altında birleşmesi takip etmişti⁶. Osmanlıda ilk Anonim şirketler Mart 1949 yılında kurulan vapur işletmeciliği amacıyla kurulan Şirketi Hayriye'dir⁷. Bu tarihten 1910 yılına kadar 95 anonim şirket kurulmuştur.

İslah-ı Sanayi komisyonu, daha evvel kurulmuş ve faaliyetleri sönmeye yüz tutmuş olan esnafı tek çatı altında toplayarak onlara sermaye tedarikine çalışmış ama bir süre sonra faaliyetleri durmuş ve dağılma noktasına gelmiştir. Ekim 1868 yılında Rıza Efendi

.....

6 İhsan Satış, "İslah-ı Sanayi Komisyonu ve Şirketlerin Teşekkülü: Debbâğ Şirketi Örneği", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 18, s.417-429, 2012

7 Haydar Kazgan, "Cumhuriyetten Önce Şirketler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi*, (İstanbul 1985), Cilt 3, s.782. Aynı yerde 1852'de kuruldu diye de yazmaktadır.

riyasetinde yeniden kurulmuştur. Komisyonun yeniden tesisi için yazılan bir yazıda şöyle denilmektedir; “şirketler hayli canlandırılmış ise de bu şirketler nizamları gereği gibi tesis edinceye ve efradı esnaf kendi kendilerine terakki yolunu bulup tutuncaya kadar bu işlerin bir nevi vesayet *i mahsusa altında bulunmaları lüzumu muhakkak olduğuna*”⁸. Bu belge bize Bebek Endüstri Tezi’ni hatırlatmaktadır.

Frediric List tarafından ortaya atılan Bebek Endüstri Tezi, ilk defa ABD’nin ilk maliye bakanı olan Alexander Hamilton tarafından “Report on Manufactures (1790)” adıyla bilinen raporu nedeniyle karşımıza çıkar. Onu, yine Kuzey Amerika’da Daniel Raymond (1786-1849) ile Henry Charles Carey (1793-1879) ve Almanya’da da Friedrich List (1789-1846) izlemişlerdir⁹. Bu çerçevede geç de olsa, yukarıdaki ifadelerden bu tezin bir yansımasını Osmanlı bürokratlarının ifadelerinde görmekteyiz.

Kurulan Demirci Şirketinin Anonim veya Limited olduğuna dair bir ibare yoktur. Sadece “Demirci Şirketi” adıyla kurulduğunu görmekteyiz. Ama sermayesi halka arz edildiği için anonim niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz.

Yüzyıllarca serbest rekabet koşullarından uzak ve gedik usulüyle üretim yapmış olan perakende Osmanlı esnaf ve zanaatkârın, tam rekabet koşulları altında ve maliyet analizi yaparak üretim yapmasını beklemek elbette iyimserlik olurdu. Bu algı ile hareket etmediği içindir ki şirketleşme süreci başarısızlıkla sonuçlanmış ve Türk imalat sanayi Cumhuriyete kadar bir daha rekabet etme imkânını yakalayamamıştır.

.....

8 BOA, İ.MMS. 36-1489

9 Aykut Kibritçioğlu, “Friedrich List’s Infant Industry Argument”, http://mpr.ub.uni-muenchen.de/2549/1/MPRA_paper_2549.pdf